

Абайтанудың қазіргі көкейкесті мәселелерінің бір парасы – ақын өлеңдерінің мөтінамасына байланысты байыбын таппаған тұстары. Автордың түпнұсқалық қолжазбасы сақталмағандықтан, бұл мәселенің шешілуі күрделі болуы – заңдылық. Біздің ойымызша, Абай шығармаларының мөтінамасы мен ақынның шығармашылық лабораториясы арасында үзіл-мәс байланыс бар. Демек, қазір жарық көріп жүрген шығармалардың мөтінін қалың оқырманға белгісіз, ертеректе жиналып, ғылым игілігіне қосылмаған нұсқалармен салыстыра зерттеу жемісті болар еді.

Абайдың көзі тірісінде жарық көрген шығармалары қатарында “Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ...” және “Қансонарда бүркітші шығады аңға...” деп басталатын екі өлеңі де ғылым үшін аса қымбат нұсқалар. Бұл өлеңдер 1897 жылы Қазанда басылып шыққан “Князь білен Зағида” деген қиссаның мөтінінен табылған. “Кітапты бастырушы Бектұрған Сиқымбайұлы, өлең етуші – Жанұзақ ақын” деп көрсетілген. Қисса тініне жымдастырыла қосылып, басты кейіпкерлер Князь деген жігіт пен Зағида деген қыздың жұмбақ айтысы түрінде тұтас берілген бұл екі өлеңнің авторы қазақ ақыны Абай екені айтылмайды.

Зерттеуші М.Мырзахметов Абайдың шығармаларының қиссаға қосылғанда едәуір өзгеріске ұшырауына байланысты былай деп жазады: “...Сиқымбайұлының Абай өлеңінің гармониясын бұзып, өзінше омбылап жүруіне, өлең жолдарын көбірек ауыстыруына қарағанда бұл екі өлең кітап авторының қолына ел аузынан, бірден-бірге жеткен тәрізді”. Бұл пікірдің негізсіз емес екендігін айта отырып, толық келіспейтін де жайымыз бар. Мәселенің басын ашу үшін қиссаға қосылып басылған нұсқа мен өзімізге мәлім нұсқаны салыстыра отырып, тереңірек зерттеу қажет. Сонда ғана ақынның көзі тірісінде кітап болып, жұртқа тараған бұл екі шығарманың қадіріне жетуге болады.

Әдетте, әр уақытта басылған нұсқалардағы айырмашылықтар туралы сөз еткенде көшіруші немесе бастырушы айыпты болып жүреді. Абайдың өз қолымен жазып қалдырған, түзеген, мінеген қолтаңбасы жоқ екені, Абайдың ақындық лабораториясының ерекшеліктері еске алынбайды. Демек, бұрынғы және қазіргі нұсқаларды салыстыра бағалағанда, бірыңғай бастырушыны жазғырмай, бастырушының қолында болған нұсқаның да қасиеттерін, өлеңдік үздік өрнектерін де байқап, ескеріп отырған жөн.

Біздің салыстыра зерттеуіміз осы бағытта. Қиссадағы “Сынағандағы аттың сыны” деген тақырыппен басылған нұсқаны “Қиссада”, ал 1995 жылғы академиялық жинақтағы өлеңді “Жинақта” деп алдық.

Сонымен:
Қиссада:
Қой мойын, қоян жақты бөкен қабақ
Жинақта:
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.
Буын саны түгел, тек “ты” жалғауы жинақта “мойынды” болып қосылған. Өлеңдік қасиеті бұзылмағандықтан, бастырушы өзгерткен жағдайдың өзінде көшіріммен қарауға әбден болады.

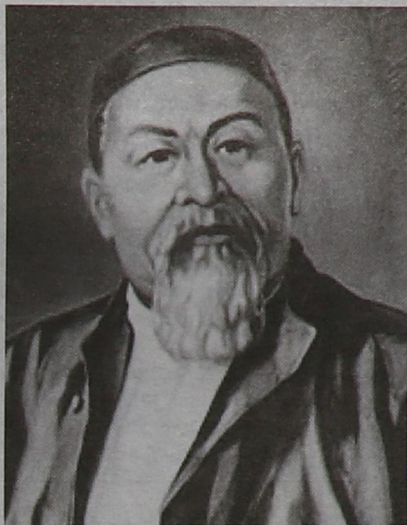
Қиссада: Шығыңқы ауыз-омыртқасы жалы майда,
Үзіліп ойлық желке тұрса сағақ.

Жинақта: Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке үңірейген болса сағақ.

Әрине, қиссадағы сурет солғындау. Бірақ, “сағағынан үзілген” тіркес те осал емес, “үңірейген сағақтың” бейнелілігі күштірек болса да, ұғымға қиындау.

Көрнекті абайтанушы ғалым Қайым Мұхаметханов та “Ой желке, үңірейген болса сағақ”, – деген жолға күдік келтіреді де, Сәдуақас Шормановтың нұсқасымен келісе отырып, осы жол:

“... Үзіліп ойдық желке, тұрса сағақ”, – түрінде өлеңнің бойында, өз орнында тұр деп санайды.

“ШОҚПАРДАЙ КЕКІЛІ БАР, ҚАМЫС ҚҰЛАҚ...”

Абайдың аршынына толған ат қандай?

Демек, біздің топшылауымыз негізсіз емес.

Біраз шегініс жасап, Абай өлеңдерін жазып алған Сәдуақас Шорманов және оның қолжазбасы туралы мағлұмат бере кетсек артық емес. Әрине, бұл – Абай шығармаларының текстологиясы жөніндегі пікірімізді дәлелдейтін бірден-бір дәлел деген сөз болмаса керек.

Абай өлеңінің бір ғана жолының екі нұсқасы жөніндегі пікірлерімізді тиянақтау үшін С.Шорманов (1854-1927) қолжазбасына жүгіндік. Және онымыз нәтижесіз де емес.

Қиссадағы: Жығылмай һәм сүрінбей жүрсө көсем,
Иек қағып белдеуде тұрса өсем, – деген екі жол
Жинақта: Тығылмай һәм сүрінбей жүрсө көсем,
Иек қағып еліріп басса өсем.

Бірінші нұсқасында аттың “жығылып-сүрінбей” көсем жүруі туралы айтылады. Екі сөздің арасындағы дефистің орнына “һәм” шылауының қосылуына қарай, екінші нұсқада мүлде басқа мағына пайда болған.

“Тығылмай” деген сөздің мағынасы ашық. “Бүгежектемей, босаңсымай, тіпті қатар келе жатқан екінші атқа “тығылмай”, “сүйкенбей” дербес, кербез басып еркін жүруі деп түсінеміз. Осындай көсем жүрісті аттың тұрпаты көзіңізге елестейді.

Қиссадағы: Жуан сіңір бақайлар, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ
Жер соғар бауыр сіңірі әлді келіп,
Жауырын етсіз бітсе, тақтайдай-ақ.
Жинақта: Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жерсоғарлы, сіңірлі, аяғы тік
Жауырыны етсіз, жалпақ, тақтайдай-ақ.

Бақайдың жуан болуы екі нұсқаға да тән. Біріншісінде, бақайлардың “жуан сіңірлі” болып келуі қуатталады. Бұл заңды. Малдың бақайы көрініп тұрмайды, сіңірі жуан болса – әлділіктің белгісі. Ал жинақта бұл теңеу мүлде басқаша реңкке бөленген. Мұнда бақайлар әрі жуан, әрі тақыр болуы шарт сияқты.

Байыптап қарасақ, бақайдың жуандығы ма, әлде бақай сіңірлерінің жуандығы ма? Әңгіме неде? Әрі бақайдың тақырлығы деген нені білдіреді? Түсініксіздеу емес пе? Сонда, Абайдың сөз өрнегін басқа біреу жөндеп жіберген бе? деген сауал да тууы мүмкін. Біздің жауабымыз: екеуі де Абай нұсқасы, екі түпнұсқа. Біреуі алғашқысы, екіншісі ақынның редакциясы болуы мүмкін. Әрине, бұл байламға біз тек “бақай” төңірегіндегі ізденіспен ғана келіп отырғамыз жоқ. Әрі қарай талдайық.

Қиссадағы: Тар мықын, талғақ жая, қалбағайлы,
Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы...

Жинақтағы: Кең сауырлы, тар мықын, талғақ жая...

Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы...
Қиссадағы “Тар мықын, талғақ жая...” қандай әдемі. Қатаң “Т” әрпінен басталатын екі сын есім, бірін-бірі күшейтіп, тасқа қашағандай айқын, дәп-дәп сурет құраған. Естілуі қандай әсерлі. “Кең сауырлы, тар мықын...” да осал емес. Сөйтсе де, “Тар мықын, талғақ жаяға” жетпей жатқанын мойындамасқа шара жоқ.

“Абай тілінің сөздігінде” “жалбағайлы” сөзіне “мықын сүйегі шығыңқы” деген түсінік беріліпті. Ал “талғақ” деген сөз жоқ. Қазіргі қолданыста жоқ, көнерген сөз ретінде лексикамызда болмағандықтан, бұл

рына кіргізбек болып сұрағанда: “Бұл шіркіннің өзі де мөс болып кетті ғой”, деп өзі суреттеген аттың сынына көңілі толмаған. Яғни, тұрқы қысқа, жеңіл ат емес, дегені. Демек, қиссадағы “жүні қысқа” деген тіркес өз орнын тапса екен дейміз.

Қиссада: Жұп-жуан шідерлігі, бота тірсек,
Бір атты дәл осындай мініп жүрсөк,
Төңкеріп екі көзін тостағандай,
Жуас болса, белдеуде байлап қойып.

Жинақта: Шідерлігі жуандау, бота тірсек
Бейне жел тынышты, екпінді мініп жүрсөк,
Екі көзін төңкеріп, қабырғалап,
Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсөк.

Бұл шумақтың екі нұсқасының айырмашылығы анадайдан көрінеді. “Жұп-жуан” мен “Жуандау” екеуі де бота тірсекке қатысты болғанымен, “жуандаудың” сыпайы екендігі дәйекті. “Жұп-жуан” тіпті поэзия атаулыдан алыс, дөңбектей дерекі сын есім. Жинақтағы екінші жолда автор ойы шашыраңқы. “Бейне жел” мен “екпіндінің” біреуі қалса да, аттың аяғын жеңіл басатынына иланасың.

Қиссадағы: “Төңкеріп екі көзін тостағандай” деген сурет жинақтағы “Екі көзін төңкеріп, қабырғалап” дегенге есе бермейді. Бірақ мөтінде бар сөздерді ескермеуге хақымыз жоқ, “Төңкеріп екі көзін” дегеннен кейін, сол екі көздің – “тостағандай” екендігін айту артық болғандықтан, бұл жолдың “Екі көзін төңкеріп, қабырғалап” деп автор аттың кербезденіп бүйіріне қабырғалап қарайтын суретін берген. Сонда белдеуде “Екі көзін төңкеріп, қабырғасына қарап қойып, тыныш тұруы” аттың жақсылығының тағы бір белгісі екен. Бұл теңеу қиссадағы “Жуас болса белдеуде байлап қойыптан” әлдеқайда қуатты.

Қиссадағы: Алшысынан тымақты кигізгендей,
Шадландырып жігітті күлгізгендей.

деген адасып жүрген екі жолды талдауға уақыт шығын етпесек те болар. Өйткені жинақтағы:

Аяңы тымақты алшы кигізгендей,
Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей.
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей. – деген шумақтың төрт құбыласы түгел, үлкен шабыт үстінде құйылған асқақ поэзия екеніне бас иеміз.

Қиссада Абай аңсаған жақсы аттың сынын толықтыра түсетін тағы бір шумақ бар.

Қардан ақ, мақпалдан қара болса,
Әдемі мінген сайын жарау болса,
Сат десе мың тілләға сатпас едім,
Қимайтын достым келіп қаламаса, – деген шумақта жақсы аттың бәсінің қашалықты қымбат екендігін айғақтайды.

Бұл шумақ жөнінде жинақты құрастырушылар ештеңе айтпайды. Оның есесіне “Абай” журналында басылған қиссадағы нұсқаға: “Бұл шумақ, сөз жоқ, қисса авторының қоспасы, өйткені, бұл өлеңнің қарпылмаған ырғағы мен үйлесімінен көрініп тұр” деген кесімді түсінік берілген. Яғни, бұл жолдар Абай ақындығына жат, деген сөз. Біз мұндай пікірге келісе алмаймыз.

Осылайша, “Шоқпардай кекілі бардың” біз көріп жүрген нұсқасы, ақтық, толық мөтіні емес-ау, деген тұжырым жасаймыз.

1995 жылғы академиялық жинақты құрастырушылар тарапынан: “Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ” өлеңінде әлі де текстологиялық талдау жасап, анықтауды қажет ететін сөздер бар” деген ой айтылуы да тегін емес. Біздің ізденісіміз сол міндеттің атқарылуына аз да болса себін тигізсе деп, бұл өлеңді түсіну, игеру мақсатындағы талпынысымыз осы арнада.

Зарқын ТАЙШЫБАЙ,
Қазақстан Жоғары мектебі
Ұлттық ғылым академиясының академигі, профессор.

